

כתב עת אלקטרוני
בהוצאת המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין, ירושלים

גליון מס' 4 מאי 2014

ניתן לקריאה באתר המכללה:
<http://www.dyellin.ac.il>

**פרופ' רפאל ניר -
בלשן ומחנך**

רחל רוזנר

פרופ' רפאל ניר – בלשן ומחנך¹

רחל רוזנר²

תקציר

"פרופ' רפאל ניר – בלשן ומחנך" הוא עיבוד של דברים שנישאו בעל פה במכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין לזכרו של פרופסור רפאל ניר, זכרו לברכה. בדברים הוצג מאמרו האחרון של ניר "הפתגם כטקסט לימודי" כדוגמה תמציתית לנושאים שהעסיקו את ניר בחלק גדול ממחקריו המהלכים על קו התפר שבין בלשנות לפדגוגיה. מהצגת המאמר עולה הקשר בין תחומי התעניינותו, מחקריו ופועלו של ניר למען החינוך הלשוני בישראל ובין תכונותיו האישיות ויחסיו עם עמיתים ותלמידים. **תאריכים:** רפאל ניר, בלשנות, חוקרי לשון,

בחרתי לתת ביטוי להערכתי את כתיבתו, את פועלו, את תרומתו למחקר ולחינוך ואת מקצת מתכונותיו של פרופ' רפאל ניר דרך מאמרו האחרון – "הפתגם כטקסט לימודי" (ניר, תשע"ב), שיצא לאור לאחר פטירתו וכלול בספר "מזמרת הלשון" (בעריכת השכל-שחם, בורשטיין, עמיר ואתקין, תשע"ב) לכבוד הגב' מזל שיניאק, שהייתה תלמידתו המובהקת וגייסה אותו כמפמ"רית (מפקחת מרכזת) עברית למען החינוך הלשוני. המאמר, שכיוונו דידקטי, דן במהותו של הפתגם, במסורת של ציטוט פתגמים, ב"פעולות הדיבור" של פתגמים ובשימוש בהם בשיח הטיעון. מאמרו זה סוגר מעגל: ניר החל את הקריירה האקדמית שלו בחיבור דוקטור על הניב (ניר, 1967) וסיים אותה בפתגם; שניהם טקסטים זעירים שהרכבה לכתוב עליהם. המאמר פותח ב"מהותו של הפתגם". ואכן, זו הייתה דרכו: לדבר ולכתוב קודם כול על המהות. לפי תיאוריית שיתוף הפעולה של גרייס (Grice, 1975) מבע אינו יכול להיחשב לגמרי מובן אלא אם סופקו לו הגדרה או הסבר הגיוני או ניתוח של משמעותו. לכך דאג ניר תמיד, ודומה שהוא אכן היה מובן, כיוון שידע להסביר היטב, וראייתו הייתה תמיד את השלם, לפני שעסק בפרטים הקטנוניים. הוא שמר בשיחותיו, בהרצאותיו ובדברים שכתב, על ארבעת העקרונות של גרייס, (כמות, איכות, רלוונטיות, אופן) ועל עיקרון חשוב נוסף – עקרון הנימוס (Leech 1983), שעליו גם כתב כ"ייקה" בביטאון של ארגון מרכז יוצאי אירופה (ניר, תש"ע). הוא דאג בספריו ובמאמריו לא להכביר מילים וליידע במידה הנדרשת בלבד. אולי משום כך אהב כל כך לנתח טקסטים זעירים, המשקפים את העיקרון של מעט המכיל את המרובה: ניבים, פתגמים, סיסמאות בחירות ופרסומות, שמות של יצירות, כותרות בעיתונים, ואפילו כתוביות בטלוויזיה. כך נשמר, אם כן, עקרון הכמות. באופן דומה היה עקרון האיכות נר לרגליו: לא לומר דברים שהוא יודע שאינם אמת ושאינו יכול לבססם. אם נקיש מכאן על תכונת אופי, הוא היה איש אמת: לא מניפולטיבי. לא מתחכם.

1 מאמר זה הוא עיבוד של דברים שנישאו בערב עיון לזכר פרופסור רפאל ניר במכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין בט' בכסלו תשע"ד, 12 בנובמבר 2013.

דברים נוספים שהתפרסמו על אודות רפאל ניר ולזכרו: 1. ספר רפאל ניר (בעריכת שורצולד, בלום קולקה, אולשטיין, תש"ס), שזכה לראותו עוד בחייו ובו רשימה עשירה של פרסומיו (שם, עמ' 9-21); הרשימה אינה שלמה, כיוון שהמשיך לחקור ולפרסם עד קרוב לפטירתו; בספר שני מאמרים (ברמן, תש"ס; רוזנר, תש"ס) המתארים את תרומתו לחקר הלשון, לחינוך הלשוני ולמחקר הלשון של אמצעי התקשורת; 2. דברי סיכום והערכה על הבלשנות של פרופסור רפאל ניר, הנוגעת לניבים, אידיומים וצירופים כבולים (מירקין, 2010); 3. דברי זיכרון באתר המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין (בורשטיין, 2012); 4. דברי זיכרון המתארים את פועלו ומחקריו ב"חלקת לשון" 46 (פרוכטמן, תשע"ד; רוזנר, תשע"ד); 5. דברים לזכרו בעיתון "הארץ" (דרומי, ו' באלול, תשע"ב); 6. ערך בוויקיפדיה, ועוד.

2 רחל רוזנר, מרצה בכירה באוניברסיטה העברית (בדימוס) ובמכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין.

עקרון שלישי – הרלוונטיות: ניר היה תמיד רלוונטי ומעודכן. כבלשן התרחק מן התיאור היבש והמכאני של נטיית הפעלים והשמות, והדגיש את המורפולוגיה של הגזירה, שהיא רלוונטית להבנת העברית. מתוכה הרחיב את היריעה לניתוח של אוצר מילים, תחדישים ומשמעים. בתור בלשן תרם תרומה מיוחדת ללקסיקולוגיה של העברית החדשה בפרסומיו הרבים בעברית ובאנגלית, ובעיקר בספרו השווה לכל נפש: "דרכי היצירה המילונית בעברית בת-זמננו" (תשנ"ג, האוניברסיטה הפתוחה), ספר שהשפיע על ספרי לימוד רבים במוסדות החינוך.

עוד התבטאה הרלוונטיות בכך שהתעניין בענפי מחקר, שחוקרי הלשון העברית בשנות השבעים לא התעניינו בהם (וודאי יש כאלו שגם היום אינם מחשיבים אותם): חקר השיח, פסיכולינגוויסטיקה, סוציולינגוויסטיקה, פרגמטיקה, לשון התקשורת ועוד. ענפים אלו היו זרים לרוב הבלשנים בארץ עד שנות השבעים, אבל ניר התעניין בהם, ייתכן שגם בהשפעת מורו ורבו הפרופ' חיים רבין ז"ל.

העיקרון הרביעי של גרייס, עקרון האופן; גם אותו קיים באדיקות: הוא הקפיד לא רק על התוכן, אלא על האופן, הצורה. דבריו היו תמיד בהירים וברורים הן בשיחה והן בכתבה. הוא לא הצטעצע במילים, לא היה עמום, מעורפל. עם זאת יכול היה להרצות ולכתוב על עמימות ועל דו-משמעות ואף להשפיע על הכנסתו של נושא זה להוראת הלשון וההבעה; על נושא זה ועל נושאים מעניינים רבים אחרים כתב בקורסים לאוניברסיטה הפתוחה "מבוא לתורת הלשון" (תשמ"א), שהפך משנת תשמ"ט ל"מבוא לבלשנות"³, ו"סמאנטיקה עברית – משמעות ותקשורת" (תשמ"ט-תש"ן).

ליץ' (Leech, 1983) הוסיף לעקרונות שיתוף הפעולה של גרייס, שניר ביצע אותם נאמנה, את עקרון הנימוס. הנימוס שלו היה אמתי, לא מאולץ, מתוך כבוד לזולת. הוא היה מה שקרוי ג'נטלמן וסמל לשיתוף פעולה. אין ספק שכל חבריו ומכריו חשו במידה הטובה הזאת שניחן בה. לא היה דבר שביקשו ממנו בצוות של האגף לתכנון ולפיתוח תכניות לימודים שבמשרד החינוך, שסירב לעשות. ומעולם לא חששו לבקש ממנו, מפני שהוא השרה הרגשה שאפשר לבקש ממנו. בכל פעם שביקשו חברי הצוות ממנו מאמר ל"איגרת מידע" למורי הלשון וההבעה, – מצא מאמר מתאים שהיה באמתחתו, או שכתב במיוחד לקהל היעד של מורים אלו. הוא היה אכפתי ומעורב. ראה בלשון כלי המשרת את החברה, ולפיכך דגל בבלשנות שימושית, ואף כתב מילון למונחי הבלשנות (ניר, תשל"ט). איל"ש (האגודה הישראלית לבלשנות שימושית), אגודה שרבים מחוקרי הלשון ומוריה בארץ חברים בה, ואף מפרסמים את פרי מחקריהם בכתב העת שלה, "חלקת לשון", היא פרי רוחו.

אין ספק שבחירתו לעסוק בלשון התקשורת ופרסומיו החשובים בנושאים הנוגעים ללשון התקשורת, וכן גם מעורבותו בהקמתם של חוגים לתקשורת באוניברסיטה ובמכללות, התאימו לאישיותו: ניר ראה את הלשון מעוגנת בהקשר חברתי-תרבותי, כמערכת פלורליסטית מורכבת, המשתנה בהתאם לנסיבות. כל מכריו חשו לעומק בגישה הפלורליסטית שלו: מעולם לא כפה את דעתו; תמיד האזין בקשב רב ותמיד התחשב בדעות של עמיתיו ותלמידיו. אם לא הסכימו לו, ניסה לשכנע. מעולם לא דיבר סרה באיש, לא התחרה, לא רב, ידע את אומנות הפשרה.

באותו מאמר על הפתגם, אחרי הסעיף "למהותו של הפתגם", מופיע הסעיף "המסורת של ציטוט פתגמים". ניר מעולם לא זלזל במסורת הלשון ובמסורת ההוראה. הוא היה איש של איזונים. רק אדם שקול כמוהו יכול היה לעמוד בראש ועדה המחליטה על תכניות לימודים מערכתיות. כל תכנית לימודים חדשה מתחשבת במגמות החדשות של המקצוע ושל הוראתו ועם זאת משמרת את הדורש שימור מן התכניות הקודמות. ובכך היה כוחו רב: הוא הכיר היטב את החומר, והשכיל מצד אחד לשמר את הקיים ומצד אחר לחדש. באשר לשימור הקיים, היה בקי במקורות, בעיקר אלו המקראיים, והקפיד תמיד לכלול בתכניות הלימודים פרק הדן ב"לשון המקורות". בסוף מאמרו "לשון של תרבות ותרבות של לשון" בספר אתי זמרן⁴ (בעריכת בורשטיין, תשס"ה, עמ' 410), כתב: "על החינוך הלשוני לחתור לאיזון בין פלורליזם והכרה בתמורות מצד אחד ואלטיזם לשוני והמשכיות מצד שני".

3 בתפקידי כמנחה הראשונה של קורס זה הכרתי את ניר. תחילה חששתי מן ההנחיה, אך בזכות הסבריו הפשוטים והנהירים וכתבתו התמציתית, המאורגנת והשיטתית, הבנתי הכול בקלות.

4 ד"ר אתי זמרן, מנהל המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין בשנים תשנ"ג - תשס"ג.

לאחר הדיון במסורת של ציטוט פתגמים מובא במאמרו על הפתגם סעיף הדין בסגנון הפואטי של הפתגם. ניר היה בקי מאוד בתיאוריות העוסקות בפואטיקה, במצלול, ברטוריקה, בביי-טקסטואליות, ונהג לצטט שירים במאמריו. גם במאמרו על הפתגם ציטט חלק משירה של אגי משעול "דברים ירוקים"⁵ ואמנם כתב באמצע שנות השמונים את הספר הבסיסי "לשון, מדיום ומסר" (ניר, 1984) ובו עיונים בסגנון וברטוריקה של התקשורת ההמונית בישראל. בצעירותו, בתחילת שנות השישים, כתב ספר ביוזמת מוסד סאלד למען הילד והנוער ומשרד החינוך, בשם: "חינוך דרך ספרות" (ניר, תשכ"ב). הספרות על אמצעייה הסגנוניים הייתה קרובה תמיד ללבו, והוא אף כתב מאמרים רבים הנוגעים לה, למשל "על התפקוד של סימני הפיסוק בשירה העברית בת-זמננו" (ניר, תש"ן).

הסעיף הבא במאמר הנדון עוסק בפעולות הדיבור של הפתגמים. בשנות השבעים לא רבים ידעו פעולות דיבור מהן. באוניברסיטה העברית הרצה עליהן בתחילת שנות השמונים הפרופסור חיים רבין ז"ל, שהיה אחד משני מנחיו בחיבור הדוקטור (השני היה צבי אדר).

עוד הוסיף ניר באותו מאמר סעיף הדין בפתגם כאסמכתא בשיח הטיעון. שיח הטיעון הפך גורם מרכזי בתכנית הלימודים בהבנה והבעה. השפעתו של ניר על החינוך הלשוני הייתה רבה לא רק בתחום הדקדוק (תורת הצורות – גזירה על חשבון נטייה ולקסיקולוגיה), אלא בעיקר בתחום הוראת ההבנה וההבעה. הוא ייחס חשיבות רבה לעיון בטקסטים, להבנתם ולכתיבה, ובזכותו קיבלו הטקסט והקשריו מקום של כבוד, נרחב הרבה יותר משהיה קודם לכן, הן בהוראה והן בבחינת הבגרות בחיבור עברי.

ניר היה סקרן, כיאה לחוקר, ועם זאת לא יכול היה להסתגר בדל"ת אמות של מחקר בתחום אחד. הוא שאף למרחבים ורחניים, אהב לקרוא, ידע היטב שפות: אנגלית, צרפתית, גרמנית, התעניין בדרכי הוראה של שפות וכתב לא מעט גם על הנחלת הלשון העברית לדוברים לא ילידיים. הוא נע, אפוא, בחייו המקצועיים על פני תחומים המשיקים זה לזה אך אינם זהים: הן חינוך, הן הוראה, הן לשון עברית, הן תקשורת והן ניהול – כל אלו חייבו אותו להתעדכן תדיר בספרות המקצועית של תחומים רבים ורחבים.

רבים שאפו לעבוד במחיצתו ואף תחת ניהולו. הוא ניהל את המחלקה להכשרת מורים באוניברסיטה העברית, את החוגים לחינוך באוניברסיטת בן-גוריון ובאוניברסיטה העברית וכן את המרכז ללימודים קדם-אקדמיים, המגמה לחינוך לשוני בלימודי "מוסמך" בחינוך והמחלקה לתקשורת באוניברסיטה העברית. רבים בחרו בו כיועץ, וזאת אף לאחר פרישתו לגמלאות מן החוג לתקשורת ועיתונאות באוניברסיטה העברית. היה יועץ אקדמי בחוג לפוליטיקה ותקשורת במכללת הדסה ויו"ר ועדת ההוראה של בית הספר לתקשורת במכללה האקדמית נתניה. הוא שימש יועץ אקדמי, יחד עם פרופ' רינה בן-שחר, ל"מילון הסלנג המקיף" (רוזנטל, 2005) ואף כתב לו מבוא בעל שם פיוטי: "השירה של האדם הפשוט". עם רוזנטל עמד בראש הוועדה למונחי התקשורת באקדמיה ללשון העברית וזכה לראות באישור מילון מונחיה (2012). ולא חדל לכתוב, לא לצורך קידום, אלא מתוך עניין. למשל, חיבר חמישה ערכים לאנציקלופדיה "זמן יהודי חדש" (יובל, עורך ראשי, 2007).

דעותיו של ניר בסוגיות מרכזיות בשפה השפיעו מאוד על תכניות הלימודים. הישיבות במחיצתו התנהלו באווירה נעימה, מכבדת, מקבלת, ללא מתח. המשתתפים הקשיבו תמיד לדבריו בעניין, כי הרגישו שהם לומדים ממנו. לדוגמה, הוא לימד את המשתתפים בישיבה "תרגום" מהו. הוא הרחיב את המונח לתרגום פנים-לשוני, כמו העברה מרובד לשוני אחד לאחר, העברה משפת מבוגרים לשפת ילדים, ממשלב למשלב, מסוגה לסוגה ועוד. כזה היה: מרחיב דעת. כחבר בוועדת מקצוע לבית הספר התיכון בשנות השבעים והשמונים, ולאחר מכן כיושב הראש שלה בסוף שנות התשעים ובתחילת שנות האלפיים, גישתו התקשורתית חלחלה לתכניות. מונחים שקודם כלל לא הופיעו בהן, כמו מועץ, נמען, נסיבות, משלב, החלו לקבל את מקומם הראוי.

5 השיר פורסם במוסף הספרותי של עיתון "הארץ" בערב יום הכיפורים, תשע"ב.

באשר לתקינות הלשון, גם כאן הייתה לניר גישה מאוזנת: הוא שלל גישה טהרנית, חשב שחומרת השיבוש תלויה בנסיבות, ולכן המליץ על גישה נורמטיבית-דיפרנציאלית. באשר לניקוד חשב, שמקדישים לו זמן מעבר לכל פרופורציה סבירה, ושאינן ללמד את ההבחנה בין תנועות גדולות וקטנות בגלל הפער בין ההגייה של הדובר העברי הילידי לבין הכתב, המשקף מסורות הגייה של טקסטים מן העברית הקלאסית. הוא הציע לשתף את התלמידים בבעיות שהפער הזה יוצר. גישתו זו השפיעה על תכניות הלימודים ובעקבותיהן גם על ספרי הלימוד הן של האגף לתכניות לימודים והן של המט"ח (המרכז לטכנולוגיה חינוכית) ושל מחברים פרטיים.

לעומת אלה היה "מהפכן" בגישתו לתחביר, ואף התפלמס עם אחרים (למשל, עם רוזן, תשמ"א), וביקש להבחין בין מטרת הבלשנים בניתוח תחבירי לבין מטרת העיסוק בתחביר בבית הספר. הוא שאף להבליט את ההיבט היצרני של התחביר, מה שכוונה לאחר מכן "שחבור", אך התאכזב שאף זה הפך להיות מכאני וסגור. דעתו הייתה, גם על סמך מחקרים שערך עם אחרים, שהמטרה של קידום כושר ההבעה אינה מושגת בדרך של הוראת התחביר כפי שלימדוהו בשנות השבעים, ולכן יש לקשור את התחביר לפרגמאטיקה. ואכן, במידה מסוימת נעשה מאמץ כזה בהוראה ובלמידה של התחביר בבית הספר התיכון היום.

הוא שאף מאוד להרחיב את נושא הטיפול באוצר מילים בבית הספר היסודי ובתיכון, גישה שמפתחי התכניות באגף לתכנון ולפיתוח תכניות לימודים הזדהו עמה מאוד, ובאה לידי ביטוי בתכנית הלימודים לבית הספר העל-יסודי (משרד החינוך, תשס"ג) בפרק "אוצר המילים והמשמעים". בהוראת הבנת הנקרא דאג לתלמידים מתקשים, והרבה לחקור, גם יחד עם רעייתו מרים, את טכניקת ה"קלוז" (ניר וניר, תשמ"ח); הוא יצא נגד כתיבת "חיבור" בעלמא. על כך נלחם, ולאחר שנים צלחה מלחמתו, בעזרתה של הגב' מזל שיניאק, מפמ"רית עברית באותה עת. נראה, אם כן, שחלק מתחומי בחירותיו המקצועיות לאורך חייו אכן תאמו את אישיותו.

*

לסיום, בנימה אישית, אילו הייתי מורה של ניר, רפי בפי מודעיו ועמיתיו, והייתי צריכה להעניק לו תעודה על מידותיו ועל התנהגותו, כך הייתי כותבת: נוח לבריות, נדיב, צנוע, הגון, נבון, סובלני, רגיש לזולת, בעל עקרונות, סקרן, שקול... נראה לי שמספר השורות בתעודה לא היה מספיק.

רשימת מקורות

כתבות ומאמרים לכבוד פרופ' רפאל ניר ולזכרו

- בורשטיין, ר' (2012). לזכרו של פרופ' רפאל ניר. אתר המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין. ברמן, ר' (תש"ס). תרומת רפאל ניר ללקסיקולוגיה העברית. *ספר רפאל ניר*. ירושלים: כרמל. 19.
- דרומי, א' (תשע"ב). עיתון "הארץ", ו' באלול, אחרי מות – חוקר העברית.
- מירקין, ר' (2010). ניבים, אידיומים וצירופים כבולים: הבלשנות של פרופסור רפאל ניר. *MB יקינתון 237*, אתר ארגון יוצאי מרכז אירופה.
- פרוכטמן, מ' (תשע"ד). פרופ' רפאל (רפי) ניר ז"ל – דברים לזכרו. חלקת לשון, 46. 4-1.
- רוזנר, ר' (תש"ס). תרומתו של רפאל ניר לחינוך הלשוני בישראל. *ספר רפאל ניר*. ירושלים: כרמל. 30-21.
- רוזנר, ר' (תשע"ד). רפאל ניר ז"ל – סיפור חיים מקצועי. *חלקת לשון*, 46. 8-5.
- שורצולד, א', בלום-קולקה, ש', אולשטיין, ע' (עורכות, תש"ס). *ספר רפאל ניר*. ירושלים: כרמל.

ספרים ומאמרים של פרופ' רפאל ניר

- ניר, ר' (תשכ"ב). *חינוך דרך ספרות*. ירושלים: משרד החינוך והתרבות ומוסד סאלד.
- ניר, ר' (1967). *הניב בחינוכו הלשוני של תלמיד בית-הספר התיכון בישראל*. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- ניר, ר' (תשל"ט). *מושגים בכלשנות שימושית*. ירושלים: משרד החינוך והתרבות – המחלקה לחינוך מבוגרים.
- ניר, ר' (תשמ"א). *מבוא לתורת הלשון*. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- ניר, ר' (1984). *לשון, מדיום ומסר: עיונים בסגנון וברטוריקה של התקשורת ההמונית בישראל*. ירושלים: פוזנר ובניו.
- ניר, ר' (תשנ"ה). הערות להרצאתו של פרופ' חיים רוזן על הוראת התחביר. *איגרת מידע מ"א*, 34-36.
- ניר, ר' וניר מ' (תשמ"ח). הניתוח לתבניות סמנטיות ומשמעותו בהוראה המשקמת. בתוך *קלוז* (בעריכת ניר, מ'). ירושלים: האגף לתכניות לימודים, משרד החינוך והתרבות, 82-97. (התפרסם לראשונה בעיונים בחינוך 23, תשל"ט).
- ניר, ר' (תשמ"ט-תש"ן). *מבוא לבלשנות*. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- ניר, ר' (תשמ"ט-תש"ן). *סמאנטיקה עברית – משמעות ותקשורת*. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- ניר, ר' (תש"ן). על התפקוד של סימני הפיסוק בשירה העברית בת-זמננו. *בלשנות עברית* 28-29-30. 137-150.
- ניר, ר' (תשנ"ג). *דרכי היצירה המילונית בעברית בת-זמננו*. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- ניר, ר' (תשס"ה). *לשון של תרבות ותרבות של לשון*. בתוך *ספר אתי זמון* (בעריכת בורשטיין, ר'). ירושלים: המכללה לחינוך ע"ש דוד ילין. 403-412.
- ניר, ר' (תש"ע). *השתא עבדי, שנה הבאה מנומסים*. *MB יקינתון 239*. אתר ארגון מרכז עולי אירופה. מרס-אפריל 2010.
- ניר, ר' (תשע"ב). *הפתגם כטקסט לימודי*. בתוך *מזמרת הלשון* (בעריכת השכל-שחם, ע', בורשטיין, ר', עמיר, ע', אתקין, ה'). ירושלים: משרד החינוך, המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין, האגודה הישראלית לחקר שפה וחברה. 27-21.

מקורות נוספים

- האקדמיה ללשון העברית (2012). *מילון למונחי התקשורת*.
- יובל, י' (עורך ראשי, 2007). *זמן יהודי חדש*, ב'. ירושלים: כתר.

משעול, א' (תשע"ב). דברים ירוקים. "הארץ", המוסף הספרותי, ערב יום הכיפורים.
משרד החינוך (תשס"ג). עברית – תכנית הלימודים לבית הספר העל-יסודי. ירושלים: האגף לתכנון ולפיתוח תכניות
לימודים.

רוזנטל, ר' (2005). מילון הסלנג המקיף. ירושלים: כתר.

Grice, H.P. (1975). Logic and Conversation. In: Cole, P. & Morgan, J. (Eds.) Syntax & Semantics
.3: speech acts. N.Y: Academic Press, pp. 41-58

.Leech, G. (1983), Principles of Pragmatics, New York: Longman